

УДК 81'367.5: 81'37: 81'367: 811.161.2

ПОЗИЦІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОШИРЮВАЧІВ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Олексій Воробець. Позиційна інтерпретація поширювачів у семантичній структурі речення.

У статті сфокусовано увагу на ініціальній, медіальній та фінальній позиціях поширювачів у семантичній структурі речення, причому запропоновано авторське бачення місця цих семантичних компонентів у складі двоядерної предикативної системи.

Ключові слова: функція, поширювач, семантична структура речення, ініціальна позиція, медіальна позиція, фінальна позиція, предикат.

Алексей Воробець. Поозиционная интерпретация распространителей в семантической структуре предложения.

В статье сфокусировано внимание на инициальной, медиальной и финальной позициях распространителей в семантической структуре предложения, причем предложено авторское видение места этих семантических компонентов в составе двухъядерной предикативной системы.

Ключевые слова: функция, распространитель, семантическая структура предложения, инициальная позиция, медиальная позиция, финальная позиция, предикат.

Oleksii Vorobets. Positional interpretation of extenders in the semantic structure of sentences.

The article focuses on the initial, medial and final positions of extenders in the semantic structure of sentences and offers the author's vision of these semantic components as part of dual-core predicate system.

Key words: function, extender, semantic structure of the sentence, initial position, medial position, final position, predicate.

Поширювачі семантичної структури речення трактуються в сучасній теоретичній граматиці внятковно широко, із різних позицій, враховуючи їх поліаспектні властивості й розбіжні функціонально-граматичні виміри. Аналіз речень із таким ускладненням потребує детально визначеного ремаркування спостережуваних фактів, оскільки ці синтаксичні побудови багатоманітні за структурою, семантикою та функціями, що й зумовило, очевидно, відсутність їх остаточної кваліфікації на теренах сучасної лінгвістичної думки.

Щодо функціонального спрямування реченнєвої одиниці з поширювачами важливу роль відіграє порядок компонентів структурної моделі, якому, за визначенням В. Г. Гака, притаманні вторинні семантичні функції: ієрархічна, тобто на першому місці розміщений елемент чи система елементів, які позначають найбільш важливий об'єкт чи процес, та емпатична, тобто на першому місці розміщені елемент чи система елементів, які з емоційного чи психологічного боку найбільш важливі [5, с. 298].

Актуальність статті полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку функціонального напрямку мовознавчої науки перспективними є дослідження, в процесі яких з'ясовуються особливості семантики поширювальних компонентів речення у їхньому співвідношенні з позиційним розташуванням. Питанню поширювачів у сучасній лінгвістиці значну увагу приділяли такі мовознавці, як В. В. Богданов [2], І. Р. Вихованець [3], Н. В. Гуйванюк [6], А. П. Загнітко [8], Г. О. Золотова [9], Н. Л. Іваницька [10], В. І. Кононенко [11; 17], О. В. Кульбабська [12], О. Г. Межов [13], В. М. Мірченко [14], О. В. Падучева [15], М. Я. Плющ [16], М. І. Степаненко [18], Ю. С. Степанов [19].

Мета дослідження – розглянути функціональне навантаження поширювачів семантичної структури речення, зокрема сконцентрувати увагу на їхньому функціонально-семантичному потенціалі, враховуючи різнополярне розміщення в текстовій площині (ініціальність, медіальність, фінальність). Презентована мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) окреслити категорійний статус поширювачів у семантичній структурі речення; 2) проаналізувати функціонально-семантичний потенціал компонентів поширювального плану залежно від зовнішньої та внутрішньої позиційності.

В ієрархії відношень між предикатом і його актантами важливе місце належить статусові синтаксичного зв'язку словоформ. У реченні одні словоформи входять до його структурного ядра,

займаючи центральні позиції, інші займають більш-менш близькі до центру позиції, виражаючи асоціативні значення, а ще інші – віддалені від ядра позиції з субординативним зв'язком [16, с. 142].

У моделюванні семантичної структури речення одну із ядерних ролей відіграє предикат, природний заряд якого програмує якісний та кількісний склад аргументів як облігаторного, так і факультативного плану. Процес творення загальної думки відбувається за супроводом асиметричності структури речення, яка „проявляється у відмові від регулярності та однотипності, у розбіжності плану змісту і плану вираження, причому кількість необхідних елементів не співпадає: перших виявляється більше, ніж других, або навпаки” [5, с. 26-27]. Також асиметричні утворення ідентифікують як одиниці, що функціонують між предикативністю і пропозитивністю [3, с. 47]. За спостереженнями О.В. Кульбабської, якщо структура речення неоднозначно корелює з його семантикою, то формування семантичної структури речення зумовлюють такі основні чинники: 1) компонентний склад речення; 2) лексико-граматичні розряди слів у системі частин мови; 3) лексичний склад речення і характер семантики лексем; 4) актуальне членування речення; 5) прагматичні чинники реалізації речення-висловлення [12, с. 39].

У цьому контексті безпосереднє місце серед асиметричних компонентів синтаксису посідають поширювачі семантичної структури речення, які, тісно взаємодіючи із предикатом, виступають як неординарні елементи семантичної моделі. Цим складникам притаманні як предикатні чи непередикатні характеристики, так і власне ознаки речення, що виявляються під час входження семантичних компонентів чи їх комплексів у склад двоядерної предикативної системи та залежності від валентної рамки предиката [11, с. 92; 17, с. 280].

Так, М. В. Мірченко слушно підкреслює, що предикат не слід асоціювати (ототожнювати) тільки з дієсловами¹, оскільки дієслово як лексико-граматична категорія забезпечує лише семантичну (одну із численних семантичних, хоч і найпоширенішу) ознаку предиката. Предикатність як категорійне явище ґрунтується на гегемонії дієслівної семантичної ознаки, яка пронизує всі типи предикатів, виступає всеохопною у позиційній структурі речення. Будучи семантично рівнозначною, така властивість предиката може реалізуватися іншими лексико-граматичними розрядами, які мають здатність перебирати ознакові предикатні функції, або синтаксичним комплексом одиниць у бездієслівній структурній схемі [14, с. 112]. Власне, до останніх можемо зарахувати досліджувані нами семантичні компоненти і комплекси, які не лише мають здатність (потенційно заряджені) реалізувати предикатні функції в реченні, а дійсно виконують їх: або поряд із вираженим предикатом, доповнюючи не тільки його, а ще й значеннєвий смисл речення в цілому; або функціонують як рівноправні, тобто обидва ядра предикатного центру позиціонуються „паралельно”, навіть „перпендикулярно”, взаємоспіввідносячись одне із одним; або предикатні функції в реченні виконує тільки поширювач, хоча в таких випадках його можна співвіднести із предикатом, остільки за таких умов поширювальний компонент вже і є предикатом у нетрадиційній формі.

Виокремлення структурної схеми речення, зокрема поширеної, є явищем доволі складним, до певної міри суперечливим і не завжди сприйнятим. Враховуючи тенденцію розширеного моделювання, яке полягає в тому, що „розширені схеми репрезентують мінімальні схеми + додаткові компоненти, які мають інформативну цінність для семантичної структури речення” [1, с. 636], виходимо з того, що поширювачі виявляють свої функціонально-семантичні характеристики в складі цих моделей.

Окреслюючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із поширювачами, розглядаємо семантичний компонент у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: **S + P [P_r (V_t) + P_o (Praep + S_x) / Adverb ...]**, де S – суб'єкт, P – предикативний комплекс, P_r – предикат, P_o – поширювач (Praep – прийменник (препозитив), S₁, S₂ ... S_x – відмінкові форми

¹ В. Гумбольдт відзначає, що дієслово – це нерв самої мови і йому, на відміну від інших частин мови, притаманний акт синтетичного об'єднання як граматичної функції. Вербатив утворений шляхом злиття відповідних елементів, отримав свою форму для того, щоб мати можливість і бути здатним самостійно знову відтворювати цей акт по відношенню до речення [7, с. 199]. Пор.: „Дієслово репрезентуємо як складну (комплексну) одиницю Словника, яка позначає, по-перше, деякий предикат (вербатив – предикатор), по-друге, деяку семантичну ознаку імені (терма-суб'єкта чи об'єкта), що входить у цей предикат у цілому реченні” [19, с. 115].

субстантива, Adverb – прислівник (адвербіатив)). Відповідно до презентованої моделі припускаємо можливі варіаційні видозміни.

1. $S + P [P_r (V_r) + P_o (Praep + S_x) / (S_x + S_x) / Adverb \dots]$. Поширювач входить до складу предикативного комплексу: як потенційно основний предикат, або як рівноправне другорядне ядро, або як просте поширення, необов'язкове чи замінене.

2. $S + P_r (V_r) + P_o (Praep + S_x) / (S_x + S_x) / Adverb \dots$ Поширювач функціонує на рівні із суб'єктом і предикатом, розміщуючись паралельно і вносячи свій вклад у кінцеву семантику речення. Цей тип речень можна зіставити із оригінальністю трьох сюжетних ліній, які йдуть паралельно одна щодо одної і на початку, в процесі або наприкінці перетинаються задля побудови комунікативного смислу речення.

3. $S + P_o (Praep + S_x) / (S_x + S_x) / Adverb \dots$ Тип речень не передбачає вербально репрезентованого предиката, імпліцитного або відсутнього взагалі, і всі предикатні функції в реченні виконує поширювач. Цей тип речень потенційно один із найскладніших, оскільки поширювач набуває поряд із суб'єктом максимально можливих функціонально-семантичних ознак у структурі речення.

Поширювачі, входячи у семантико-синтаксичну структуру речення, вступають у тісний взаємозв'язок власне із предикатом, оскільки „семантичне наповнення предиката настільки багатогранне й насичене, наскільки й слабке в силу його вербальної прив'язаності при одночасному втягуванні у сферу його впливу інших морфолого-синтаксичних засобів, виникнення на цій основі внутрішніх ускладнень у межах як самого предиката, так і в його відношеннях на рівні речення” [17, с. 7]. Синтаксичний матеріал засвідчує, що у контекстуально визначених умовах семантичний комплекс може виступати як один із багатьох компонентів речення ядерного плану, що має значне функціональне навантаження.

Ключовою характеристикою поширювачів у семантичній структурі речення виступає різнополярне розміщення в текстовій площині (ініціальність, медіальність, фінальність), зокрема при ініціальній позиції, яка має сильне за своєю природою функціональне навантаження і супроводжується посиленням ядерної значущості досліджуваних компонентів, що переміщується із периферійного на центральне місце в ієрархічній побудові значеннєвого виміру в цілому.

Ініціальна позиція поширювачів семантичної структури речення є доволі розповсюдженим явищем, що засвідчують численні приклади: *Через перекладача ротний припиняє всі роботи і відправляє іракців-контрактників за межі бази* (День. – 2014. – 15 липня) – модель поширювача з інструментальною семантикою [через + S₂]; *Після того [крик батька] ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очей* (Марко Вовчок) – модель поширювача з каузальною семантикою [після + S₂]; *Три дні періцив у плавнях дощ і лютував вітер* (Ю. Мушкетик) – модель поширювача з темпоральною семантикою [Num + S₁]; *Перед нами з'явилася, наче вкопана, наче з землі вироста – тітка* (О. Кобилянська) – модель поширювача з об'єктною семантикою [перед + S₅]; *Вранці у вежу прийшли хорунжий та двоє козаків* (Ю. Мушкетик) – модель поширювача з темпоральною семантикою [Adverb] та ін. З огляду на можливість досягнення функціонально-стилістичного ефекту, ініціальність поширювачів стає маркером експресивності та емоційності, що засвідчує посилення семантичного значення поширювача при формуванні семантики граматичної одиниці.

Як засвідчує фактичний матеріал, медіальна позиція поширювачів семантичної структури речення також характеризується частотністю з погляду вживання, наприклад: *Найперше досліджуємо з допомогою мікроскопа всі відхилення від предмета* (П. Загребельний) – модель поширювача з об'єктною семантикою [з допомогою + S₂]; *Похідні журнали двох команд направлені сьогодні вночі гінцями на Січ* (Ю. Мушкетик) – модель поширювача із темпоральною семантикою [Adverb + Adverb]; *Чутки пливли, як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви* (М. Коцюбинський) – модель поширювача із темпоральною семантикою [в час + S₂] та ін.

Фінальна позиція поширювачів семантичної структури речення відзначається послабленою семантичною значимістю, наприклад: *Сподівається на рятуюнок у місці найтяжчої ганьби* (П. Загребельний) – модель поширювача з темпоральною семантикою [у місці + Adj₂ + S₂]; *Інформаційні передачі люди вибирають у залежності від ведучого* (День. – 2014. – 12 листопада) – модель поширювача з каузальною семантикою [у залежності від + S₂]; *Інколи й воли попасає вночі*

(Ю. Мушкетик) – модель поширювача із темпоральною семантикою [Adverb]; *І Даруся дужче втискається у стіну, бажаючи лише тиші і спокою* (М. Матіос) – модель поширювача з каузальною семантикою [Gerund + S₂ + S₂] та ін. Як бачимо, правобічна кінцева позиція поширювачів свідчить про їх обмеженість у процесі формування пропозиційної основи речення, причому питома вага в інформаційному аспекті вказує на доповнювальні, а не центральні відношення.

Проаналізуємо речення *Вранці у вежу прийшли хорунжий та двоє козаків* (Ю. Мушкетик) – модель поширювача з темпоральною семантикою [Adverb]. Семантичний компонент *вранці* виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування предикацію: *Був ранок* (потенційно основна предикація) + *У вежу прийшли хорунжий та двоє козаків* (основна предикація) → *Коли був ранок, у вежу прийшли хорунжий та двоє козаків*. Темпоратив займає ініціальну препозицію й служить виразником конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Цей поширювач залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченнєвою одиницею.

Розглядаємо речення *Інформаційні передачі люди вибирають у залежності від ведучого* (День. – 2014. – 12 листопада) – модель поширювача з каузальною семантикою [у залежності від + S₂]. Семантика ситуації: дія агенса проектується якісною характеристикою об'єкта-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) об'єкт-каузатор; 4) причина – якісна характеристика об'єкта-каузатора. Поширювач *у залежності від ведучого* виражає каузальне значення, накопичуючи потенційно основну предикацію: *Інформаційні передачі люди вибирають* (основна предикація) + *Передачі мають конкретного ведучого* (потенційно основна предикація) → *Інформаційні передачі люди вибирають, бо вони мають конкретного ведучого*.

Характеризуємо речення *Богун останній увійшов у ліс* (Л. Костенко) – модель поширювача з локативною семантикою [у + S₄], де семантичний компонент *у ліс* займає правобічну фінальну позицію, що є формально й функціонально слабкою за логічними показниками, але із семантичного погляду є сильною, оскільки вона передає локативне значення, вказуючи на конкретне розташування суб'єкта дії: суб'єкт *А* наділений певною просторовою характеристикою *L*, тобто *А* знаходиться в *L*.

Аналізуємо речення *Всі п'ять кілометрів від лавки до своїх бараків студентство щось горлало* (В. Діброва) – модель поширювача з локативною семантикою [від + S₂]. Поширювач *від лавки* займає лівобічну медіальну позицію відносно предиката, окреслюючи просторове розташування суб'єкта дії (*студентство*), та вказує на напрям руху від локативного орієнтира. Що стосується місця і статусу семантичного компонента у складі двоядерної предикативної системи, то визначаємо його як такого, що вносить локативну семантику у ядерне навантаження речення, будучи просторовим поширювачем на рівні детермінанта.

Поширювачі семантичної структури речення в ініціальній позиції як із формально-синтаксичного, так із логіко-семантичного погляду переміщуються в ядерний центр речення й виступають як компоненти двоядерної предикативної системи, під якою розуміємо поліпредикативні конструкції, предикативна цілісність яких композиційно складається із вербального складника й поширювача. За цих умов поширювач виконує функцію конститутивного катализатора розвитку дії, що уособлює ситуацію в згорненому вигляді; знаючи поширювач, можна передбачити потенційних учасників ситуації, що ставить його на рівень із центральними компонентами пропозиції – суб'єктом і його актантною рамкою, предикатом і його актантною рамкою. Система керування двоядерною предикативною системою знаходиться під подвійним взаємовпливом; коди доступу до глибинної структури центральної пропозиції в основного предиката, що становить перше ядро двоядерного предикативного центру, й у потенційного предиката, що займає позицію другого ядра двоядерного предикативного центру, є різними, але реалізація їх можлива тільки при поєднанні властивостей обох компонентів.

Отже, позиційна інтерпретація поширювачів у семантичній структурі речення реалізується у трьох інтенціях – ініціальній, медіальній та фінальній, кожна з яких характеризується власними орієнтирами. У продуктивній ініціальній позиції поширювачі максимально виявляють диференційні ознаки семантичного складника: незалежним компонентом у такому разі є речення, в якому поширювачі опираються або не опираються на форму одного із вербальних компонентів, але зберігають власне свої реченнєві зв'язки й можливості комбінування і поєднання з іншими

компонентами. Поширювачі як синтаксичні одиниці виконують у структурі цілого свою типову функцію, щоб весь синтаксичний комплекс висловлював закладений як глибинний, так і додатковий смисл, беручи активну участь в аналізі реального суб'єкта дії чи стану, підкреслюючи та стимулюючи потенційну двозначність предикативного центру.

Література

1. Белошাপкова В. А. Современный русский язык / В. А. Белошاپкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская [и др.] ; под ред. В. А. Белошاپковой. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.
2. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монография] / В. В. Богданов. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та им. А. А. Жаднова, 1977. – 204 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
4. Воробець О. Д. Инструментальні у світлі відмінкової граматики (на матеріалі неелементарних речень із прийменниково-субстантивними комплексами) / О. Д. Воробець // *Studia ucrainica Varsoviensia*. – Warszawa, 2013. – № 1. – S. 289–301.
5. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.
6. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в синтаксисі української мови : [монографія] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови: Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
9. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка : [монография] / Г. А. Золотова. – 3-е изд., стер. – М. : Либроком, 2009. – 352 с.
10. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.
11. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : Збірник статей / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 460 с.
12. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
13. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
14. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : Вежа, 2001. – 340 с.
15. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса: материалы к трансформационной грамматике русского языка / Е. В. Падучева. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : URSS КомКнига, 2007. – 294 с.
16. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні: вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
17. Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.
18. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.
19. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов ; под ред. Ю. Н. Караулова. – 2-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 360 с.